

MUHÂSİBÎ

'ibâdât ve deracâtî'l-âbidîn. Zühd, halvet, riyâzet, nefis muhasebesi, mücadele yolları gibi konuları ihtiva eder (nşr. Abduh Halîfe el-Yesûî, *Meşrih*, sy. 48 [Beyrut 1954], s. 182-191; sy. 49/1 [Beyrut 1955], s. 43-54; sy. 49/4-5, s. 451-490). **16.** *Faşl min kitâbî'l-âzame*. Yerin, göğün ve içindekilerin yaratılışı, Allah'ın varlığı ve birliğinin delilleri, Allah'ın sıfatları ve gönderdiği kitaplar gibi konulara dairdir (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Şelâsü resâ'il fi 'âkide'ti'l-müslim li-Hâriş el-Muhâsibî ve'l-Gazzâlî* adlı eser içinde *Vahdetü'n-nizâm ve vahdâniyyetullâh* adıyla, Kahire 1977). **17.** *Kitâbü's-sabr ve'r-rizâ* (nşr. Otto Spies, *Islamica*, VI [Leipzig 1934], s. 283-289). **18.** *Ahkâmü't-tevbe ve reddi mezâlimi'l-'ibâd ve'l-halâş minhâ kable'l-me'âd* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1977). **19.** *Veşâyâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1986). **20.** *Kitâbü'n-Naşıha li't-ğâlibîn ve'l-farkı beyne ehli't-tahkîk ve'l-müdde'in*. Tek nüshası bilinmektedir (TDCF Ktp., İsmail Saib, nr. 1/3319). **21.** *Kitâbü'l-Gıybe*. Tek yazma nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde olup (nr. 2053/3) Süleymaniye Kütüphanesi'nde mikrofilmi bulunmaktadır (Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). **22.** *el-Murâkabe ve'l-muhâsebe* (Chester Beatty Library, nr. 4893; Berlin Staatsbibliothek, Oct. nr. 1435; Sühâc Ktp., Tasavvuf, nr. 136).

Muhâsibî'nin *Fehmû's-sünen*, *Kitâbü'd-Dimâ'* ve *Ahlâku'l-hakim* adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır. Çalışmaları arasında sayılan *Kitâbü't-Tenbih 'alâ a'mâli'l-kulûb*, *Faşl min Kitâbî'l-âzame* adlı eserinin sonunda yer alan yarım sayfalık bir metinden ibarettir. Ayrıca eserlerinde yer alan tarifler *Muhtasarü'l-me'ânî* adıyla bir araya toplanmıştır (Bengal Ktp., nr. 1167/6; Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 2053/4; Princeton nüshasının mikrofilmi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir, Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). Muhâsibî'ye nisbet edilen *et-Tefekkür ve'l-i'tibâr* (İbnü'n-Nedîm, s. 230) *Câhiz'e*, *Devâ'ü dâ'i'l-kulûb* (Massignon, *Essai*, s. 226-227) Ahmed b. Âsim el-Ântâki'ye aittir. *el-Ba's ve'n-nüşûr* adlı eser de (*Mu'âtebetü'n-nefs* ile birlikte, Kahire 1969) ona ait değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Eş'arî, *Ma'âlat* (Ritter), s. 627; Serrâc, *el-Lüma': İslâm Tasavvufu* (trc. H. Kâmil Yılmaz), İstanbul 1996, s. 44, 398; Kelâbâzî, *Taaruf* (Uludağ), s. 147, 155, 273; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1993, s. 230; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* (trc. Muharrem Tan), İstanbul 1999, II, 95-96, 127; Sülemî, *Tabâkât*, s. 56-60; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut 1401/1981, s. 308, 341; a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, s. 283; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 73-110; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 211-216; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 120, 122, 137, 249, 255-257; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 228, 283-287, 291; Gazzâlî, *İhyâ'*, İstanbul 1968, III, 245-251; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabâkâtü'l-Hanâbile*, I, 62-63, 68, 233-235; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut 1990, I, 80-81; Sem'anî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 208; IX, 76-78; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Ğunye li-ğâlibî tariki'l-hak*, Kahire 1375/1956, II, 184-187; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibî'l-müfterî*, s. 119-120; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1992, II, 207; a.mlf., *Telbisü İblîs* (nşr. İsmâ Fâris el-Hârîstânî), Beyrut 1994, s. 180, 198-199; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 297-302; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 84, 282; a.mlf., *el-Lübâb*, III, 171; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Osman Yahyâ – Tâhâ Abdülbâkî Sürûr), Kahire 1992, IV, 260; VIII, 482; İbnü's-Salâh, *Tabâkâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 438-441; Nevevî, *Muhtasarü Tabâkâtü'l-fukahâ'* (nşr. Âdil Abdülmecvûd – Ali Muavvaz), Beyrut 1416/1995, s. 390-392; İbn Hallikân, *Vefejât*, I, 157-158; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 208-212; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, V, 208; XII, 111-112; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 241-250*, s. 205-210; a.mlf., *el-İber*, I, 346; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl* (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, II, 164-166; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Beyrut 1417/1996, I, 219; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 257-258; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz v.dğr.), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), X, 297, 331, 344; a.mlf., *Tabâkâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyyin* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim – M. Zeynühum M. Azeb), Kahire 1413/1993, I, 126; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, Kahire 1413/1993, II, 142-143; Sübkî, *Tabâkât* (Tanâhî), II, 275-284; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulümü'l-Şur'ân* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marâşlî), Beyrut 1994, I, 332; İbn Haldûn, *Şifâ'u's-sâil: Tasavvufun Mahiyeti* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 151-153, 245-251, 276-277; a.mlf., *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988, II, 1115-1118; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb* (nşr. Muhammed Avvâme), Halep 1992, s. 145; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1994, II, 123-125; Makkârî, *Nefhu't-tib*, V, 288, 302; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), III, 197-198; L. Massignon, *Recueil de textes inédits*, Paris 1929, s. 17; a.mlf., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1954, s. 226-227; a.mlf., "Muhâsibî", *EI* (İng.), III, 699-700; M. Smith, *An Early Mystic of Baghdad: A Study of the Life and Teaching of Hârith b. Asad al-Muhâsibî*, London 1935; Ahmed Emîn, *Zuhrü'l-İslâm*, Kahire 1945, I, 227-228; J. van Ess, *Die Gedankenwelt des Hârith al-Muhâsibî*, Bonn 1961; a.mlf., "Muhâsibî", *IA*, VIII, 507-510; Abdülhalîm Mahmûd, *Üstâzû's-sâ'irin el-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Kahire 1973; Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976; Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, Kahire 1396/1976, I, 217-218; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 350-351;

Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul 1986, s. 201-224; Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmû'l-Kur'an'ı* (yüksek lisans tezi, 1989). AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Berekât M. Murâd, *Haşâ'işü'z-zühd ve'l-tasavvuf 'inde'l-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Cezayir 1992; Aidit Ghazali, "Economic Thought of 'Abd Allah Harith al-Muhasibi", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. Abu'l-Hasan M. Sadeq – Aidit Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 59-65; E. Griffini, "Lista dei Manoscritti Arabi Nuovo Fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *RSO*, VIII (1919-20), s. 241-367; A. J. Arberry, "Notes on Islamic Manuscripts Recently Acquired by the India Office Library", *IC*, VIII/1 (1939), s. 440-458; K. Schoonover, "al-Muhasibi and His Book Ri'aya", *MW*, XXXIX/1 (1949), s. 26-35 (aynı makalenin tercümesi için bk. "Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri" [trc. Ali Bolat], *Tasavvuf*, XII, Ankara 2003, s. 293-301); Şevkiye İnalçık, "al-Hâris b. Asad al-Muhâsibî ve Kitâb al-Kasd", *DDL*, II/1 (1971), s. 49-76; M. Allard, "Comment comprendre le Coran selon Muhâsibî", *BEO*, XXIX (1977), s. 5-16; A. Roman, "Etude stylistique du Kitâb at-Tawahhüm le livre de la vision des fins dernières d'al-Muhâsibî", a.e., XXXI (1980), s. 167-266; Hüseyin el-Kuwetîlî, "el-Muštalaḥu's-şûfi lede'l-Muhâsibî", *Havliyyâtü fer'i'l-adabi'l-'Arabiyye*, I, Beyrut 1981, s. 197-202; a.mlf., "el-Muštalaḥu'l-Muhâsibî fi siyâkı 'aşrih", a.e., s. 279-287; R. Arnaldez, "al-Muhâsibî", *EP* (İng.), VII, 466-467; R. L. Nettler, "al-Muhâsibî", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 545; İrfan Abdülhalîmid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XI, 446.

ZAFER ERGİNLİ

MUHÂSİBİYYE

(المحاسبية)

Hâris el-Muhâsibî'ye
(ö. 243/857)nisbet edilen bir tarikat
(bk. MUHÂSİBÎ).

MUHASSAB

(bk. EBTAH).

el-MUHASSAL
(المحصّل)Fahreddin er-Râzî'nin
(ö. 606/1210)
kelâma dair eseri.

Müellif kitabının mukaddimesinde, âlim ve hakimlerden oluşan bir grubun kendisinden kelâm ilminin temel ilkelerini içeren muhtasar bir eser yazmasını talep ettiklerini belirtmektedir. Bazı yazma nüshalarında (meselâ bk. Köprülü Ktp., nr. 851; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2152; Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5082/1) kitabına *el-Muḥaṣṣal* adını verdiği kaydedil-

mektedir. Eser üzerine şerh yazarlardan Nasirüddîn-i Tûsî de Râzî'nin çalışmasını *el-Muḥaṣṣal* olarak zikretmektedir (*Telḥîşü'l-Muḥaṣṣal*, s. 15-16). Bir kısım nüshaların mukaddimesinde ise kitabın adı *el-Envârü'l-Kivâmiyye fî esrâri'l-kelâmiyye* şeklinde yazılmıştır. Bu nüshalarda eserin Kıvâmüddin İzzülmelik diye nitelenen bir kişiye ithaf edildiğinin belirtilmesinden hareketle ikinci ismin daha doğru olduğunu söylemek mümkündür (sözü edilen nüshalar hakkında bk. Atay, XXVI [1983], s. 11). Kitabın adı Kâtib Çelebi tarafından *Muḥaṣṣalü efkârü'l-müteḳad-dimîn ve'l-müte'ahḥirîn mine'l-hükemâ'i ve'l-müteḳellimîn* şeklinde kaydedilmiş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1614), matbu nüshalarda ise baştaki dört kelimeden sonra *mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-müteḳellimîn* biçiminde yazılmıştır.

Eser dört bölümden (rükün) oluşmaktadır. "Kelâm ilminin rükünleri" başlığını taşıyan ve epistemolojiye ayrılan birinci bölüm üç mukaddimeden meydana gelmektedir. Birinci mukaddimede tasavvur ve tasdik kategorisindeki idrak ele alınmış, duyu yoluyla edinilen bilgilerle açık bilgilere (hissiyât, bedhiyyât) yönelik kabul, red ve eleştiri konumundaki görüşlere yer verilmiştir. İkinci mukaddime istidlâl, üçüncü mukaddime delil bahsini içermektedir. Varlık konusuna tahsis edilen ikinci bölümde bilinenler mevcûd ve ma'dûm gruplarına ayrıldıktan sonra ma'dûm hakkında Sünnî kelâmcılarla felâsife ve Mu'tezile'nin görüşleri işlenmiş, ardından mevcûd vâcip ve mümkün kısımlarına bölünerek her birinin özelliklerine temas edilmiştir. Daha sonra filozofların mümkün anlayışı belirtilmiş, kelâmcıların yaratılmış telakkisi ele alınarak cevher, araz ve cisim üzerinde durulmuş, bu ara-

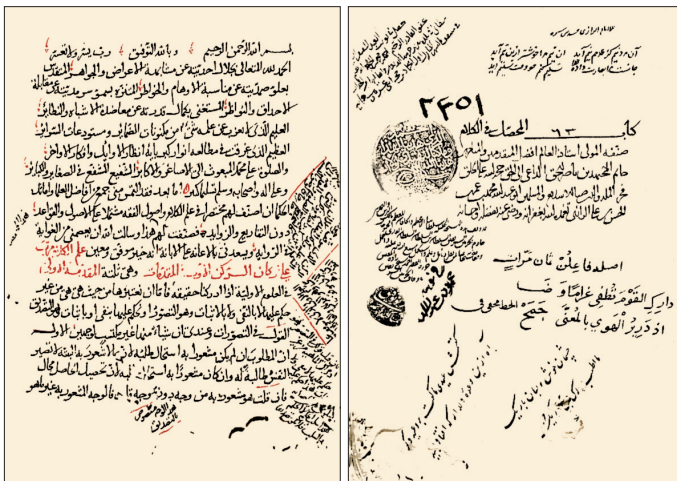
da ilim, akıl, kudret, irade gibi özelliği bulunan arazlara değinilmiş, ardından cisimlerin, dolayısıyla âlemin hudûsuna geçilmiş, bu konuda felâsife ve Mu'tezile gibi farklı görüş sahipleriyle olan tartışmalara yer verilmiştir. Eserin üçüncü bölümü ilâhiyyâta tahsis edilmiş olup zât, Allah'ın sıfatları, fiilleri ve isimleri olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Allah'ın varlığı hudûs ve imkân delilleriyle ispat edilmeye çalışılmış, ikincisinde ilâhî sıfatlar selbî ve sübûtî grupları halinde zikredilmiş, üçüncü kısımda fiilî sıfatlar anlatılmış, hüsün ve kubuh ile vücûb alellah meseleleri işlenmiştir. Dördüncü kısım birkaç satırdan ibaret olup burada bir şeyin ismiyle mahiyeti arasındaki münasebete değinilerek zât-ı ilâhiyyeye teorik olarak nihayetsiz isimlerin nisbet edilebileceği belirtilmiştir. Sem'iyât konularına ayrılan dördüncü bölüm dört kısım halinde düzenlenmiştir. Birinci kısımda nübüvvet bahsi mucize ve ismet sıfatı çerçevesinde ele alınmış, ikincisinde haşr-i cismânî ve ayrıca büyük günah işleyenlerin uhrevî sorumluluğu tartışılmış, üçüncü kısımda "esmâ ve ahkâm" başlığı altında imanın tarifi ve unsurları gibi bazı meselelere değinilmiştir. Dördüncü kısımda daha çok Şîa gruplarının telakkilerine yer verilerek imâmet meselesine bakış yapılmıştır. Kitap, Keysâniyye ile Zeydiyye'nin tâli fırkaları ve İmâmiyye'nin imâmetle ilgili bazı görüşlerinin değerlendirilmesiyle sona ermektedir.

el-Muḥaṣṣal'ı müellifin *el-Meṭâlibü'l-'âliye* adlı eserinin muhtasar şekli kabul etmek mümkündür. Râzî bu çalışmasında daha çok filozoflarla, ayrıca Mu'tezile ve Kerrâmiyye gibi mezheplerle olan ihtilâflı konulara yer vermiştir. Diğer teliflerinde olduğu gibi bu kitabında da ayrıtı-

lı bir iç sistem kullanmış, meselelerin genel konumunu zihinde zaptedip işlenişin seyrini takip etmeyi güçleştirmiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'yi ve mensuplarını bildiği, tefsirinde onun *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ına atıflar yaptığı halde muhaliflere karşı Sünnî kelâmın müşterek anlayışının zikredilmesi sırasında sadece Eş'arîler'i kasdederek "bizim ashabımız, bizden başka bütün fırkalar" ifadelerine yer vermiş (s. 178, 189), bu davranışı yüzünden Nasirüddîn-i Tûsî'nin eleştirilerine mâruz kalmıştır (*Telḥîşü'l-Muḥaṣṣal*, s. 178). *el-Muḥaṣṣal* felsefî konuları kelâma dercetme ve iç plan açısından Seyfeddin el-Âmidî, Beyzâvî, Adudüddin el-İcî ve Teftâzânî gibi âlimleri etkilemiştir.

Eserin çeşitli kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında Süleymaniye (Ayasofya, nr. 2351; Cârullah Efendi, nr. 1261; Fâtih, nr. 2901), Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 3199), Konya Yûsuf Ağa (nr. 5082/1) kütüphaneleriyle Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'deki (Teymur, nr. 268) nüshalarını zikretmek mümkündür. Eser tesbit edilebildiği kadarıyla iki defa Nasirüddîn-i Tûsî'nin şerhiyle birlikte basılmıştır (Kahire 1323; Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın tashihiyle [bk. bibl.]). Arthur Stanley Tritton, ilk baskı ile British Museum'da bulunan (MS, Or., nr. 3753) nüsha arasındaki farkları içeren bir liste yayımlamıştır (bk. bibl.). Kitabın her iki baskısı da başarılı değildir. Hüseyin Atay eseri önce *Kelâma Giriş [el-Muḥaṣṣal]* adıyla Türkçe'ye çevirmiş (Ankara 1978, s. 202), daha sonra neşrini gerçekleştirmiştir (Kahire 1991).

Müellifinin meşhur olması yanında felsefî konuların kelâma dercedilmesi, ayrıca şerh ve hâşiye türü eserlere ilgi gösterilmesinin başlangıç dönemine rastlaması gibi sebeplerle *el-Muḥaṣṣal* âlimlerin ilgisini çekmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Kitabın ilk şârihi Râzî'nin talebelerinden İbrâhim b. Ali es-Sülemî olup şerhi *el-Muḥaṣṣal*'ın üçüncü bölümünün başlarına kadar olan kısmını içermektedir (Râgıb Paşa Ktp., nr. 792). İbn Ebû'l-Hadîd'in ta'likatı sondan biraz eksiktir (İÜ Ktp., AY, nr. 3297). İsmâüddin el-İsferâyî'nî eser için bir şerh, Tâceddin İbnü't-Türk-mânî bir ta'lik kaleme almıştır. Nasirüddîn-i Tûsî'nin *Telḥîşü'l-Muḥaṣṣal*'ı *Naḳdû'l-Muḥaṣṣal* diye de anılmaktadır. Bu adlandırmadan da anlaşılacağı üzere eser (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1974) daha çok eleştiri niteliğinde bir çalışmadır (TSMK, III. Ahmed, nr. 669; Kahire 1323, *el-Muḥaṣṣal* ile birlikte; Kahire, ts.). *Telḥîşü'l-Muḥaṣṣal*

Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḥaṣṣal* adlı eserinin unvan sayfası ile ilk sayfası (Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 2351)

el-MUHASSAL

üzerine İbn Kemmüne ve daha başkaları tarafından çalışmalar yapılmıştır (a.g.e., II, 1614). Ali b. Ömer el-Kâtîbî'nin de *el-Mufaşşal fî şerhi'l-Muḥaşşal* adlı bir eseri mevcuttur (Râgîb Paşa Ktp., nr. 791; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 659). İbn Haldûn'un *Lübâbü'l-Muḥaşşal fî uşûli'd-dîn*'i, adından da anlaşılacağı üzere, *el-Muḥaşşal*'in özeti niteliğindedir (bk. *DİA*, XIX, 541).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaşşal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-külliyyâti'l-Ezheriyye); a.mlf., *Kelâma Giriş [el-Muḥaşşal]* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1978, s. 5-12; Nasîrüddîn-i Tûsî, *Telhişü'l-Muḥaşşal* (Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaşşal* içinde, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), s. 15-16, 178; İbn Haldûn, *Lübâbü'l-Muḥaşşal fî uşûli'd-dîn* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1995, nşredenin girişi, s. 18-22; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1614, 1974; A. Schmölbers, *Essai sur les écoles philosophiques*, Paris 1842 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1999, s. 88; Brockelmann, *GAL*, I, 405; *Suppl.*, I, 924; A. S. Tritton, "Al-Muḥaşşal by Muḥammad b. 'Umar ar-Râzî", *Oriens*, XVIII-XIX (1967), s. 335-346; Hüseyin Atay, "Dirâse muḳârene beyne şurrâhi'l-Muḥaşşal ve mevḳufü Fahriddin er-Râzî min 'ilmi'l-kelem", *AÜİFD*, XXVI (1983), s. 1-58; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 541.

İLYAS ÇELEBİ

el-MUHASSAL

(المخصص)

İbn Side'nin
(ö. 458/1066)
konularına göre düzenlenen
Arapça sözlüğü.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîbü'l-muḥannef*'i şeklinde tertip edilmiş olup kadîm sözlük âlimlerinin çeşitli konularda yazdığı risâlelerin muhtevalarını bir araya getiren hacimli ansiklopedik bir sözlüktür. Müellif, *el-Muḥaşşas* ile *el-Muḥkem* (*ve'l-muḥîtu'l-a'zam*) adlı iki büyük sözlüğünü Dâniye Emîri Mücâhid el-Âmirî'nin isteği üzerine kaleme almıştır. İbn Side eserin giriş kısmında *el-Muḥkem*'i yazdıktan sonra edip, şair, hatip ve yazarlara en uygununu seçme imkânı sağlamak üzere eş anlamlı kelimeleri bir araya getiren ve bunların nüanslarına temas eden bu sözlüğü kaleme almayı gerekli gördüğünü belirtmektedir (I, 10). Müellif sözlüğünün uzun giriş kısmında dilin (luga) etimolojisi ve tanımı, dillerin doğuşuyla ilgili teorilerin değerlendirilmesi, kaynakları ile bunların eleştirisi gibi konuları ele almıştır (I, 2-15).

Eser "Kitâbü'l-İnsân, Kitâbü'n-Nisâ, Kitâbü'l-Ḥayl, Kitâbü'l-Ğarâ'iz ..." gibi on ye-

di bölüme, bunlar da farklı hacimlerde alt başlıklara (bab) ayrılmıştır. Bazı bablar bağımsız birer bölüm niteliğinde olduğu gibi bazıları da ana bölümlerle ilgisiz görünmektedir. Bununla birlikte her bölümde yer alan kelimeler aynı konu etrafında kümelendirildiğinden kitap geniş ölçüde müterâdif kelime ve deyimlerle bunlar arasındaki farkları kapsamaktadır.

el-Muḥaşşas Asmaî, Ebû Ubeyd, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyd, Ferrâ, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Nadr b. Şümeyl, Lihyânî, İbnü'l-A'râbî, Sa'leb, İbnü's-Sikkât, İbn Kuteybe, Müberred, Kürâunneml, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi kadîm dil ve sözlük âlimlerinin, çoğu tek konuya ayrılmış sözlük risâleleri olan eserlerini ihtiva ettiği gibi Ebû Ali el-Fârisî, Sîrâfî, İbnü's-Serrâc, Rumânî ve İbn Cinnî'nin konuyla ilgili eserleri, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i, Muhammed b. Kâsım el-Enbârî'nin *Kitâbü'z-Zâhir*'i ile Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*, İbn Düreyd'in *el-Cemhere*, Ebû Ali el-Kâfî'nin *el-Bârî*' adlı sözlükleri de onun temel kaynaklarını teşkil eder (*el-Muḥaşşas*, I, 11-14). Bunun yanında kitapta müellife ait sarf ve nahve dair görüşlere de yer verilmiştir.

el-Muḥaşşas, Tâhâ b. Mahmûd'un başkanlığında Muhammed Mahmûd et-Türküzi eş-Şinkitî ve Muhammed Abduh'un da içinde bulunduğu bir heyetin tashihıyla beş cilt (on yedi cüz) halinde basılmış (Kahire 1316-1321), Muhammed et-Tâlibî (Tunus 1375/1956) ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire 1389/1969; geliştirilmiş 2. baskı, Beyrut 1411/1991) eserin değişik indekslerini hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Side, *el-Muḥaşşas*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr); Sâid el-Endelüsî, *Ṭabaḳâtü'l-ümem* (nşr. L. Şeyho), Beyrut 1916, s. 77; Brockelmann, *GAL*, I, 376; *Suppl.*, I, 542; Muhammed et-Tâlibî, *el-Muḥaşşas li'bn Side*, Tunus 1956, bk. Mukaddime; a.mlf., "İbn Sida", *EP* (İng.), III, 940; J. A. Haywood, "İbn Sida (d. 458/1066): The Greatest Andalusian Lexicographer", *Actas*, Madrid 1964, s. 309-316; Elbir Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut 1967, s. 351-382; R. Hamzoui, "Importance du 'Muḥaşşas' d'Ibn Sida dans la lexicographie arabe moderne", *Actas del II Coloquio Hispano-Tunecino de estudios históricos*, Madrid 1973, s. 215-233; Abdülkerîm en-Nâimî, *İbn Side*, Bağdad 1984, tür.yer.; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 242-243; D. Cabanelas, "El-Muḥaşşas de Ibn Sida de Murcia", *Miscelanea de estudios árabes y Hebraicos*, X, Granada 1961, s. 7-36; Mahmûd İbrâhim er-Rıdvânî, "Mâ lem yünşer mine'l-Muḥaşşas li'bn Side", *MMMA* (Kahire), XLV/1 (1422/2001), s. 49-125.

SABHÂN HALİFÂT

MUHASSIL

(محصّل)

Devlete ait vergi
ve resimleri toplayan
görevlilere verilen ad.

Arapça tahsil masdarından türeyen, "tahsil edici" anlamındaki muhassıl kelimesi Osmanlı Devleti'nden önce Anadolu Selçuklularında kullanılmıştır. Muhassıllar Osmanlı Devleti'nde kuruluşun itibarıyla Anadolu'da ve Rumeli'de cizye, âşâr, âdet-i ağnâm, imdâd-ı seferiyye ve hazariyye, sâlâriyye, mukabele, bedel-i nüzül, avârız, ispence vb. adlarla anılan vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapmışlardır.

Muhassıl unvan ve yetkileri dönemlere göre değişiklik göstermiş, muhassıllar vergi toplamanın yanı sıra idarî vazifeler de üstlenmişlerdir. Genellikle büyük hasların, zeâmetlerin vergi gelirlerini toplayan bu görevliler taşrada mahallinde tesbit ediliyordu. Tahrir defterlerinde muhassıl diye kayıtlı birçok şahsa rastlanması has ve vakıf topraklarının yaygınlığıyla ilgili olabilir. Ancak bunların sayısının fazla oluşu söz konusu görevin niteliği hakkında bazı tereddütlere yol açmıştır. Bunların bir kısmının "ilim tahsil eden" anlamında muhassıl olarak kaydedildiği ve aslında talebe durumunda olup vergi toplamakla alakaları bulunmadığı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte söz konusu durumun her bölge için genelleştirilemeyeceği açıktır.

Klasik dönemde umumiyetle mahallî unsurlardan seçilen muhassıllar giderek kendi bölgelerinde nüfuzlu şahıslar haline geldiler. Böylece mahallî idarede yeni bir sosyal sınıfın ortaya çıkışına zemin hazırlanmış oldu. XVII. yüzyıldan itibaren muhassıllık daha farklı bir mahiyete büründü, bunlar idarî yetkilerle donatıldılar. XVII. yüzyılın başlarından itibaren timar ve zeâmetlerde yapılan değişiklikler sonucunda bir kısmının mâlikâne haline konulması üzerine Anadolu'da Saruhan, Hudâvendigâr, Karesi, Canik sancakları ile Halep, Musul eyaletleri sancakları ve Mora, Sakız, Sisam, daha sonra Girit ve Taşoz adaları, ayrıca Rumeli'de bazı sancakların gelirlerini toplamakla görevli memurlar muhassıl unvanıyla adlandırılmış (muhassıl-ül-emvâl), aynı zamanda buraların yönetiminden de sorumlu tutulmuştur. 1742'de İran savaşları sırasında eyalet tarzında emaneten yönetilen Kıbrıs adası da sadâret hassı olarak belirlenmiş, ancak muhassıl tayin edilen kimselerin kötü idareleri yüzünden yeniden eski şekline dön-